

O UKUSU I ZNANJU

Gospođe i gospodo, Orwellova se utopija iz romana *Tisuću devetsto osamdeset četvrta* na sreću nije ostvarila, čak se i model prema kojemu je rađena slomio i ranije no što je on očekivao, pa se čini da je njegov užasavajući opis represije osigurane tehnologijom ostao tek uvjerljivi opis književne distopije koja je danas, čini se, omiljeli žanr predstojeće imaginarne katastrofe kakvu bismo mogli očekivati najčešće u ne tako skoroj budućnosti. Ne zbunjuje nas pri tome što naslovom najavljeni datum pripada već pomalo zaboravljenoj prošlosti, ali zbunjuje što su neki detalji Orwellovog opisa dobili i nova, iznenađujuća značenja. Televizijsku seriju *Big Brother*, čini se više nitko ne povezuje s gorkom sudbinom Orwellova junaka, štoviše tisuće ljudi pristaju da ih prate u svakom trenutku života, a stotine tisuća to voli gledati bez imalo osjećaja nelagode. Čini se kao i da su parole izvješene u Orwellovoj utopiji na pročelju Ministarstva istine: *Mir je rat, Sloboda je ropstvo, Neznanje je moć*, izgubile smisao izravnog obrata kakav je zahtijevao pokušaj da jezik prihvati mitološki govor o stvarnosti. Danas nije neobično ako se kaže da mir osigurava tek borba protiv terorizma, da se pod krinkom slobode nerijetko nameće ropstvo manipulacijom, i da je teško reći je li doista znanje moć u svijetu kojim vlada politika. Mislim zato da čak mogu reći, bez obscenijavanja

vrijednih namjera, da me i sintagma »društvo znanja« malo podsjeća na »ministarstvo istine«.

U Orwellovoj je utopiji naziv »ministarstvo istine« u skladu sa sustavom ideologije koja želi ovladati ne samo politikom i privredom nego i životom u cjelini: ponašanjem, mišljenjem, osjećajima i znanjem koje važi kao apsolutna istina. Nazivom »društvo znanja«, nadam se, misli se upravo suprotno; ono je upereno protiv ideologije i smatra da bi Orwellovu krilaticu o nemoći znanja trebalo obrnuti u onu izvornu, »znanje je moć«. Nejasno je pri tome da li se i Orwellova utopija uvelike služila znanjem nužnim da tako uspjele prati svakoga pojedinca i da suvereno vlada psihologijom opresije. Odgovor na takvo pitanje očito zahtijeva razliku između ideologije i znanosti, jer se znanje kojim se koristi ideologija ili ne može smatrati pravim znanjem, ili se rabi u loše svrhe. No to otvara nedoumicu: Orwellova utopija raspolaže znanjem o tehnologiji komunikacije i o psihologiji dovoljno da je praksa potvrđuje, što će reći da je to znanje, na neki način »provjereno«, a njegova uporaba nije tehnološko ni spoznajno nego moralno pitanje.

Uspjeh, ili bolje rečeno utjecaj ideologije, ovisi o komunikaciji, ali o komunikaciji ovisi i uspjeh i utjecaj znanosti. Zahvaljujući komunikaciji Ministarstvo istine uvjера svakoga da sada raspolaže pouzdanim, što će reći istinitim informacijama, i da njima uspješno manipulira. Društvo znanja pak pretpostavlja da će upravo tehnologijom omogućene i svima dostupne informacije prožeti društvo pouzdanim znanjem, vjerojatno u mjeri prema kojoj bi se ranija društva, a misli se prvenstveno na društva prožeta ideologijom, mogla čak nazvati »društvima neznanja«. No ako bitno pitanje razvoja društva prožetog znanostu nije samo tehnološke i spoznajne prirode,

nego se tiče morala, nije li u sintagmi »društvo znanja« moral ostao izvan obzora zanimanja?

Načelno se na to može lako odgovoriti da znanje o kojem se govori u društvu prožetom znanjem uključuje i neko znanje o moralu. Još uvijek odgoj i obrazovanje zahtijevaju da nove generacije ovladaju i nekim znanjem o moralu, još uvijek važi da bi pojam znanja morao sadržavati i neko znanje o moralu, pa onda i o moralnom postupanju. No, čini se da ako suvremeno društvo u ovladavanju znanjem i napreduje, s moralom kao da ne stoji tako: čak i privrednici smatraju da im smeta procvat korupcije, a politiku zabrinjava što se moralne norme u svijetu u toj mjeri razlikuju da se procesi globalizacije stalno susreću s pitanjem dokle može ići tolerancija i kako se pluralizam slaže s oprečnim sudovima o tome što je moralno dopušteno. Čini se zato da smo suočeni s nekim protuslovljima: globalizacija na neki način zahtijeva društvo znanja, što će reći opće ovladavanje tehnologijom, a procesi traganja za identitetom upozoravaju upravo na uporabu tehnologije, što je moralno pitanje, ili barem otvoreno pitanje o temeljnim ljudskim pravima.

Ako u tome postoji teškoća u shvaćanju pojma znanja, jer se čini da su znanje o tehnologiji i znanje o moralu u neskladu, moj primjer *Big Brothera* smjera na dimenziju za koju mi se čini da ju tekuće rasprave o prirodi znanja i prirodi morala teško primjećuju. A ta je dimenzija moje, a nadam se i ne samo moje, zaprepaštenje zbog goleme popularnosti emisije koja možda zbog ponekog detalja i smeta moralu iako u cjelini nije moralna katastrofa, ali je katastrofa ukusa. Ako vam se čini da možete opravdati ljude koji pristaju da ih prate u svakom trenutku života jer očekuju nagradu, čime se može opravdati zanimanje za beznačajne informacije o ponašanju zbog nejasnih razloga izabranih ljudi u okolnostima koje nalikuju Orwellovoj

utopiji? Čini se tako da te okolnosti od Orwellove utopije razlikuje jedino staro načelo »manje biča, više zobi«?

Ako je to pitanje ukusa – reći ćete – zašto bi se to moglo povezati s pitanjima o prirodi znanja i morala? Ukus, smatra se, pripada uglavnom području književnosti i umjetnosti, donekle i ponašanju, a lakše ga je povezati s okusom i biranjem jela no s tako važnim pitanjima kakva su ona o znanju, ideologiji, znanosti, moralu i globalizaciji. Pa ipak, dopustite da pomnije razmotrim najprije pitanje o neskladu između prirode znanja i prirode morala. To mi se, naime, čini potrebnim jer postoji zaboravljena veza između morala i ukusa, o kojima raspravljaju etika i estetika, i znanja o kojemu raspravlja teorija spoznaje. Veza ali i razlika je u tome što etika i estetika načelno raspravljaju o onome što bi trebalo biti, a ne raspravljaju o onome što jest i kako se to može spoznati da bi postalo znanje. Budući pak da su znanje i moral povezani, dopustite da najprije kažem nešto o prirodi znanja.

Zamisao društva znanja, rekao sam, razlikuje se od Orwellove utopije time što se za razliku od ideologije – za koju se uglavnom drži da pripada prošlosti – poziva u biti na u prosvjetiteljstvu zacrtane ideale o moći znanja koje će osigurati opći napredak. Neću vas pri tome zamarati kritikom toga ideala, koji je u smislu ovladavanja prirodom doživio oštru i opravdanu kritiku, ali moram napomenuti da prosvjetiteljski ideal nije sadržavao samo znanje o provjerljivim činjenicama nasuprot uvjerenjima i predrasudama, nego je sadržavao i znanje o odnosima među ljudima, a također i znanje, odnosno razumijevanje, književnosti i umjetnosti, što će reći, zahtijevao je i ukus. A to posljednje nije bio tek usputni zahtjev za mogućim snalaženjem u nečemu poput »ukrasa života« – kao što je to danas – nego je pretpostavljalo da obrazovan čovjek mora znati i kako procjenjivati što je dobro i što je loše u književnosti

i umjetnosti, jer su mu i one osiguravale nešto prijeko potrebno za život samosvojnog pojedinca koji sam može odlučivati o svemu, pa tako i onome što mu nude različiti tipovi komunikacije.

Priroda znanja pri tome se temeljila na metafori o gradnji na čvrstim temeljima, koja ne mora biti završena, ali kojoj sam proces gradnje daje smisao. Znanje se razlikovalo od mnijenja, uvjerenja, pretpostavki i predrasuda time što se moglo opravdati kritikom i pouzdanošću u pretpostavkama. Ako vas cijela metafora malo podsjeća i na gradnju Kule babilonske, pogriješili ste jedino u tome što se nije držalo da će gradnja doseći Božje prijestolje, premda još uvijek nešto od toga odzvanja u primjedbi vrhunškoga kozmologa Hawkinga »da treba zaviriti u Božji um«. A sličnost, čini se, postoji i u tome što su metajezici pojedinih znanosti također došli blizu konačnog nesporazuma. No u svakom slučaju, držim da je ta metafora danas uglavnom napuštena, jer ju je zamijenila Neurathova o brodu koji plovi jer ga mornari stalno popravljaju, i to ne samo na dnu, da ne bi potonuo, nego u svim pojedinim dijelovima koji zakazuju.

Govorim o tome jer Neurathova metafora, koju uglavnom potvrđuje uvelike i nova epistemologija, a svesrdno je prihvaća postmoderna, ne napušta samo prosvjetiteljsku ideju napretka, nego napušta i bilo kakvu projekciju budućnosti. A to će reći da u društvu znanja u prosvjetiteljsku ideju u biti više nitko ne vjeruje, jer se znanje oslanja isključivo na dostupnost i raspolaganje informacijama, koje se doista uvećavaju izuzetnom brzinom, ali u kojima se sinteze ne mogu razabrati.

Kritičar društva znanja, Konrad Paul Liessmann, počinje tako raspravu nazvanu *Teorija neobrazovanosti* analizom kviza *Tko želi biti milijunaš?*. I njega, kao i mene povodom *Big Brothera*, zanima otkuda tolika popularnost i

utjecaj te emisije, no on se posvećuje uglavnom načinu na koji ona rabi ideju znanja. Pitanja na koja sudionici odgovaraju pripadaju najrazličitijim područjima, pa pobjednik, uz mnogo sreće, mora raspolagati i informacijama kako iz niza znanstvenih područja tako i onima koje se tiču sporta, pa i trenutnih zbivanja u svijetu bogatih i slavnih. Izbor u najmanju ruku zbunjuje, no još više zbunjuje što se nepovezani nizovi najrazličitijih podataka smatraju znanjem. Obrazovan je čovjek prema tome onaj tko raspolaže velikom količinom bilo kakvih informacija, a to obrazovanje svodi naprosto na informiranost, s posljedicama da bi trebalo znati »sve o svemu«, što je već odavno shvaćeno kao znanje »ni o čemu«. Liessmann uvjerljivim analizama prati takvo stanje i upozorava na »zablude društva znanja«, kako glasi podnaslov njegove knjige, no ovdje me zanima tek jedan aspekt njegovih zaključaka. A on se može sažeti i njegovim citatom: »Znanje na taj način postaje, doduše, središnjim, ali nikako perifernim momentom zabavljačke industrije«. ¹ Znanje je zato, kao što on često ponavlja, također postalo igrom, a s tog aspekta bih ga želio pomnije razmotriti.

Igra je, naime, uže povezana s ukusom. Nisu toliko začuđujuće emisije *Big Brother* i *Tko želi biti milijunaš?* zbog toga što nude neku zabavu i znanje, niti zbog toga što toliko ljudi želi u njima sudjelovati, nego začuđuje izuzetno veliko zanimanje publike. A kriteriji su toga zanimanja višestruko zanimljivi. Rekao bih da je prvi što se radi o igri natjecanja, a to će reći da igra sama nema značenje i vrijednost po sebi, nego je svedena na samo jedan njezin mogući aspekt, na natjecanje. Do čega vodi natjecanje u znanju, svedenom na pojedinačne informacije, Lies-

¹ Liessmann, Konrad Paul, *Teorija neobrazovanosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2008., str. 16.

smann je uvjerljivo pokazao. No koje natjecanje zanima publiku *Big Brothera*? Pobjednik tu nije onaj tko najbolje odgovara na neka pitanja; pobjednik je onaj tko se najviše sviđa publici. A na čemu se temelji to sviđanje? Zašto bi nas zanimalo ponašanje pojedinca u trenucima njegovih svagdašnjih radnji te ono što on misli o drugima i kako se ponaša u odnosu prema drugima? Redatelj uglavnom zahtijeva da svaki sudionik nešto kaže o drugim učesnicima. Način na koji to kaže svakako je trač. Pa onda, u čemu je u igri natjecanje?

Primjećujete da se u *Milijunašu* pobjednik također redovno i sviđa publici; on pobjeđuje u igri znanjem, odnosno onim što se smatra znanjem. Pobjednik u *Big Brotheru*, međutim, pobjeđuje u igri sviđanja, odgovara ukusu publike, a uspjele se služi i tračem. Zajednički su korijeni zanimanja u obje igre kao i u natjecanju koje nema drugog kriterija osim pobjede; igra znanja i igra sviđanja odgovaraju jedino sportu: traži se nešto poput zgoditka pod svaku cijenu.

A zašto su igra znanja i igra sviđanja isključivo zanimljive zbog natjecanja i moguće pobjede? Odgovor je, držim, složen i zahtijeva barem raspravu, ako i nema konačnih zaključaka.

Zahtijeva raspravu najprije na razini kriterija. Čovječanstvo je ocjenjivalo znanje prema kriteriju pouzdanosti, kada se držalo bilo prema staroj metafori o gradnji koja pridonosi spoznaji svijeta i života barem postupno, bilo čak i prema Neurathovoj metafori popravljavanja spoznaje zbog koje se brod održava na površini i može, da tako kažem, ići dalje. U oba su slučaja kriteriji, dakako, nejasni u detaljima, ali ipak postoje. To će reći: znanje je u nekoj mjeri relativno, ali nije relativno do stupnja u kojem više nema nikakvih kriterija. Samo krajnji relativizam koji dosljedno vodi u skepticizam i odbacivanje bilo kakvih kri-

terija, pa onda i znanja, stanje je u kojem nema kriterija. Liessmann, čini se, drži da je to slučaj sa shvaćanjem znanja u društvu znanja, no ako i pretjeruje, primjer kviza *Tko želi biti milijunaš?* to svakako uvjerljivo potvrđuje.

A što se tiče sviđanja, koje je tradicionalno pripadalo igri sve dok ona nije svedena isključivo na natjecanje, ono također nije nikada raspolagalo apsolutnim ukusom, ali je raspolagalo nekim ukusom koji je bio kriterij razlikovanja, barem onih u bilo kojem smislu odgojenih i obrazovanih. *Big Brother* se danas sviđa svima zato što im se sve može sviđati bez ikakvih kriterija. Ukus, naime, nije postao samo relativan, nego je, poput znanja koje u skepticizmu zapravo prestaje postojati, relativiziran do mjere u kojoj ga naprosto nema. Zamjenjuje ga moda; *Big Brother* je postao modom, pa kao svaka moda čini se da je već na izmaku.

No ako je relativizam zajednička osnovica na temelju koje bi se moglo raspravljati o tipu znanja i obrazovanja, o njemu se može raspravljati i kada se radi o sviđanju koje je zavlдало društvom znanja. Zbog toga treba i sam pojam relativizma pomnije razmotriti.

Načelno gledano, relativizam je danas omiljelo stajalište koje prevladava u shvaćanju života i svijeta, pa i u znanosti. No, osim što je shvaćen kao neka opreka dogmatizmu, nije nikakvo dosljedno filozofsko stajalište. Relativizam je u biti paradoks. Ustvrdimo li, naime, da je sve relativno, kako smo mogli doći do takve tvrdnje? Ona je također relativna. Poput glasovitog primjera sažetog paradoksa »Ova je rečenica lažna.«, potpuno isto zvuči poznata krilatica »Sve je relativno.« Bi li to moglo značiti da je onda ta istina apsolutna? Ako to znači, onda nije sve relativno, pa krilatica može biti jedino ili primjer odustajanja od znanja, ili neka nova osnovica uspostavljanju znanja, ali je u svakom slučaju odustajanje od znanja o moralu i ukusu.

Relativizam znanja nastoje potvrditi mnoge znanstvene teorije, a relativizam morala također su uvelike potvrdila novija antropološka istraživanja, no pri tome je ipak danas došlo do široke rasprave. Relativizam ukusa pak nije pobudio ni izdaleka takvo zanimanje. No da li s pravom? – pitanje je kojim se zanimaju ova moja predavanja.

Reći ću pri tome najprije načelno: moja se kritika relativizma može sažeti u tezu da je relativizam znanja, morala i ukusa podjednako neodrživa teza kao i njihov apsolutizam. Znanje, moral i ukus uvijek su bili između dvije krajnosti: znanje između mogućeg apsolutnog znanja, kakvo je, recimo, Hegel zastupao, i krajnjeg relativizma, koji prelazi u skepticizam, kakvo je još u antici zastupao Piron. Obje su krajnosti apsurdne, no držim da krajnji relativizam znanja nije manje apsurdan od njegove opreke. U oba se slučaja, naime, služimo logikom mišljenja i jezika iz koje ne možemo pobjeći: ako bilo što govorimo, neku razliku između istine i laži, spoznaje i zablude, izravno ili prikriveno uvijek priznajemo. Ako zato jedino Bog raspolože apsolutnim znanjem, jedino životinja zastupa krajnji relativizam, jer ona ne govori. A to će reći da se uvijek između tih krajnosti zbiva ljudska spoznaja, s time što se učestalo vraća sklonost prema naglašavanju, ili preneglašavanju, jedne od njih. Suvremeno stanje tako je, smatram, odveć sklono ovom posljednjem. A to je stajalište podložno i načelnoj kritici, jer ako je već i posve sigurno znanje nedostižno, neko se znanje može razlikovati od mnijenja, kao što, recimo, zemljišni nacrt nikada ne odgovara stvarnosti, pa ipak ima i boljih i lošijih nacrti. U istom smislu ako i ne postoji opis života koji bi odgovarao stvarnosti, to ne mora značiti da ne mogu postojati bolji i lošiji opisi.

A što se pak tiče ukusa, i tu su krajnosti opći, zajednički ukus, koji važi poput obvezujuće norme bez obzira što

ga se ne može dokazati – kao što je Kant mislio – i relativizam ukusa, koji ne dopušta bilo kakvo općenitije važeće sviđanje. Kao i u pogledu relativizma znanja, koje dosljedno završava time što nikakvo znanje ne postoji, tako i dosljedni relativizam ukusa završava time što nema nikakvoga ukusa. Ako je takva krajnost danas prevladala, o postojanju ili odsutnosti ukusa trebalo bi ponovno razmisliti.

Ostaje ipak pitanje je li to važno u doba kojemu se čini da svatko ima pravo na vlastiti ukus i da je to nešto poput ljudskog prava koje mu nitko ne smije osporavati. Ali što je onda s Orwellovom utopijom i *Big Brotherom*, za koje sam ustvrdio da nas u najmanju ruku mogu zbuniti, ako već ne i zabrinuti.

Zbuniti nas mogu jer se događa nešto u shvaćanju prirode igre, na što je i Liessmann upozorio. Igra se, naime, više ne shvaća u smislu jedne od temeljnih ljudskih mogućnosti, kao jedan od temeljnih »fenomena ljudskog postojanja«, kako je to, recimo, Fink nazvao,² jer maštom stvara bez izravne obveze neke nove svjetove. Igra je svakako odveć raznolika djelatnost da bi se mogla svesti na neku zajedničku razinu,³ no u širokom rasponu »porodice igara« ona je samo u jednom tipu natjecanje prema zadanim pravilima. Dječja igra još uvijek ima i nešto pripreme za život, kao što to ima i igra životinja, no već u njoj natjecanje nije isključiva značajka, kao što je to, recimo, u sportu. Čovjek je svakako barem s jedne strane gledano *homo ludens* – kako ga je Huizinga davno nazvao – no način na koji se on danas igra sve više napušta maštu i okreće se isključivo prema završetku, prema zgoditku, prema po-

² Fink, Eugen, *Osnovni problemi ljudskog postojanja*, Nolit, Beograd 1984.

³ Caillois, Roger, *Igre i ljudi*, Nolit, Beograd 1979.

bjedi, a u tome uživaju navijači čak više od igrača; igra je postala simulacija djelatnosti. Rijetko tko danas još nešto drži do ljepote igre koja bi se možda mogla razabrati i u natjecanju. Svima je, a prije svega navijačima, do zgoditka i pobjede. A kako se, dakako, ne može stalno pobjeđivati, igra se »prati« od poraza do pobjede, s očekivanjem koje se načelno nikada ne može ostvariti.

U takvom shvaćanju igre ukus, dakako, nije potreban. Zamjenjuje ga identifikacija s igračima i moda zbog koje se dominirajuće zabavne igre i njihovi stilovi stalno nastoje mijenjati. Pretpostavljam da ćete reći kako je tako nešto uvijek postojalo, no držim da je itekako važno što je igra po modelu sporta premještena ne samo u industriju zabave nego i u cjelokupni svakodnevni život, pa onda i u znanost, filozofiju i umjetnost.

A upravo zato valja razmisliti o posljedicama tako golemog sviđanja *Big Brothera*. Primijetiti je lako da natjecateljska igra ne bira sadržaje. Načelno bi oni mogli biti visoko sofisticirani rezultati znanosti i umjetnosti, kao u Hesseovoj utopiji *Igra staklenim perlama*, no rekao bih da je to samo teorijska zamisao. U praksi, natjecanje je igra elementima bez značenja; njima svako značenje i smisao daje isključivo natjecanje. Osim brige za preživljavanje, kao da danas postoji samo lutrija.

Što bi o tome – pitat ćete – mogla reći neka teorija književnosti i umjetnosti? Ako su one s jedne strane postale predmetima mogućih natjecateljskih igara, a s druge tek neki »ukras« života, premda možda još i velike zajednice, nije li svaka rasprava o književnosti, umjetnosti i ukusu u biti nalik igri staklenim perlama?

Moj odgovor, koji čine iduća predavanja, pokušaj je da se razabere gdje su uporišta relativizma ukusa i koje bi to posljedice moglo izazvati. Književnost i umjetnost, držim, pri tome nisu posve beskorisna uporišta, jer se od-

nose na komunikaciju, a društvo znanja upravo se na nju poziva kao temeljnu značajku svake kulture. Tehnologija komunikacije kao da vodi ideju društva znanja, no analiza svakodnevnih komunikacija vodi do iznenađujućih podataka ne samo o tome kako nego i o tome što komuniciramo. Pa, ako je za budućnost svijeta važna neka ravnoteža između procesa globalizacije i procesa traganja za identitetom, komunikacija ne samo među članovima neke kulture, nego i među različitim kulturama, mora imati također vrlo važnu ulogu. Problemi s kojima se ona susreće redovno se svode na pitanje različitosti morala, jer biva sve jasnije da moral ovisi o cjelini kulturnog sustava, a komunikacija među različitim sustavima čini se da redovno zakazuje. U tom smislu mislim da mogu spomenuti kako su prije svega igra, a onda i književnost i umjetnost, moguća sredstva komunikacije među kulturama, možda upravo zato što su manje opterećena raznolikim normama koje su uvijek primjerene pojedinačnoj kulturi.

Književnost i umjetnost ne obvezuju. Ako to čine, postaju oruđa religije, svjetonazora, ideologije i samo nekog lokalnog znanja. No ako one to ne čine, a čini se da nisu uvijek činile, i da ne moraju upravo to činiti, možda komunikacija među različitim kulturama na tim područjima ima neke mogućnosti koje su u najmanju ruku vrijedne razmatranja.

A te se mogućnosti ne mogu rabiti ako ne razmotrimo što se događa u našoj svakodnevnoj, ali i umjetničkoj i znanstvenoj komunikaciji. Ako je neki moral postojao u svim postojećim kulturama, držim i da je postojao i neki ukus, neko neposredno prepoznavanje onoga što vrijedi, vjerojatno kao igra, ali upravo zato bez obveza i strogih normi koje su glavna prepreka komunikaciji među različitim kulturama.

Iduća predavanja ne žele ništa drugo do razmotriti mogućnost takvih pitanja. Ako ih, naime, pokušamo razabrati kao moguća otvorena pitanja, onda i nisu tako daleko od svjetskih poslova kao što nam se to čini u društvu znanja.